

Gdańska literatura (przeciw)epidemiczna XVI–XVII w.

Słowa kluczowe: Gdańsk nowożytny, epidemie, dżuma, literatura epidemiczna, historia medycyny

Keywords: Early Modern Gdańsk, epidemics, plague, epidemic literature, history of medicine

Zarówno znaczenie miasta, jak i zachowany materiał źródłowy sprawiły, że kwestie dotyczące szeroko rozumianej kultury medycznej w nowożytnym Gdańsku były już wielokrotnie przedmiotem badań. W publikacjach z reguły niemal podkreśla się wyjątkowość Gdańska jako bardzo ważnego (a w wieku XVII właściwie najważniejszego) ośrodka w dziejach medycyny i chirurgii na ziemiach polskich. Nie doczekał się on jednak pod tym względem systematycznych badań źródłoznawczych, jakkolwiek pierwsze prace w tym zakresie pojawiły się jeszcze w dwudziestoleciu międzywojennym¹, a polscy badacze związani z Gdańskiem podjęli badania w kilka lat po II wojnie światowej² (przy czym wydanie odpowiedniego wyboru źródeł ukazało się w 1961 r.³). Dotychczas najlepiej rozpoznano dzieje szpitalnictwa⁴. W ostatnich latach pojawiają się prace i edycje źródłowe dotyczące środowiska lekarskiego — od popularnych i pobieżnych⁵ po specjalistyczne⁶. Także dzieje epidemii w Gdańsku nie raz już skupiały uwagę badaczy. Z okresu międzywojennego pochodzą publikacje skrótowe i dotyczące liczby ofiar oraz częstości występowania epidemii⁷. We wciąż podstawowej dla dziejów nowożytnej medycyny nad Motławą pracy Stanisława Sokoła kwestii chorób zakaźnych dotyczy osobny rozdział⁸. Drobnny tekst o epidemii z 1564 r., wykorzystujący jedynie źródła rękopiśmienne, opublikował Henryk Samsonowicz⁹.

---

¹ LOTH 1928; SCHWARZ 1939 — kolejne części tej pracy ukazały się w latach 1940 i 1941, zapowiadana część czwarta nie ukazała się drukiem.

² BILIKIEWICZ 1948.

³ BILIKIEWICZOWA 1961.

⁴ SZARSZEWSKI 2007; tam też wcześniejsza literatura przedmiotu.

⁵ *Uczniowie Hipokratesa* 2017.

⁶ PEKACKA-FALKOWSKA, SIEK 2020.

⁷ KLOSS 1928.

⁸ SOKÓŁ 1960, s. 149–192.

⁹ SAMSONOWICZ 2006.

Najwięcej uwagi poświęcono niewątpliwie epidemii z roku 1709¹⁰ (w Rzeczypospolitej i na południowym wybrzeżu Bałtyku grasującej w latach 1708–1711¹¹), co jest o tyle zrozumiałe, że akurat ta epidemia jest wyjątkowo dobrze poświadczona w różnego rodzaju źródłach, w tym także tych o charakterze pamiętnikarskim¹².

Ramy chronologiczne niniejszego artykułu wynikają po pierwsze ze specyfiki dziejów książki drukowanej w Gdańsku (datowanych od schyłku XV w., przy czym pierwszą drukarnię założono w 1538 r.), po drugie — ze stopnia opracowania zagadnień związanych z epidemiami osiemnastowiecznymi. Liczne prace poświęcone wielkiej epidemii z roku 1709 zamknęły niejako dyskusję o nowożytnym zagrożeniu epidemicznym w Gdańsku, gdyż kolejne epidemie w XVIII w. miały raczej niewielką skalę. Następnym wielkim zagrożeniem okazała się już dziewiętnastowieczna epidemia cholery¹³.

W żadnej z dotychczasowych publikacji nie poświęcono należytej uwagi drukom medycznym z okresu wcześniejszego niż wielka zaraza 1709 r. Nawet prace, których tytuł sugeruje prezentację problemu także w wiekach XVI i XVII, faktycznie, w odniesieniu do Gdańska, okazują się dotyczyć jedynie początku wieku XVIII¹⁴ lub analizują teksty wyłącznie polskojęzyczne¹⁵. Prace dotyczące historii książki i bibliotek w nowożytnym Gdańsku operują dość ogólnymi stwierdzeniami i przywołują niewielką liczbę przykładów¹⁶. Wciąż nie pojawiła się niestety kolejna praca na miarę powstałego w latach sześćdziesiątych opracowania księgozbioru gdańskich lekarzy z rodziny Heyllów¹⁷. Analiza zachowanej gdańskiej literatury epidemicznej z XVI i XVII w. niesie istotne możliwości badawcze. Pierwszą korzyścią, która wynika z uporządkowania danych dotyczących tej grupy publikacji, jest możliwość niuansowania wniosków i twierdzeń dotychczasowej literatury przedmiotu, drugą zaś możliwość wskazania licznych funkcji pełnionych przez literaturę (przeciw)epidemiczną. W grę wszak wchodzi i teksty naukowe, i teksty użytkowe, i ulotki.

Ustalenie listy publikacji dotyczących zarazy, ogłoszonych drukiem w Gdańsku do końca XVII stulecia, możliwe było dzięki wykorzystaniu dzieł biobibliograficznych z epoki, przede wszystkim zaś słownika lekarzy gdańskich przygotowanego przez Ludwiga von Hammena, a następnie opracowanego przez Valentina Schlieffa¹⁸.

¹⁰ SIENKOWSKI 1970.

¹¹ *Dżuma* 2012.

¹² SZARSZEWSKI, PALUCHOWSKI 2018.

¹³ KIZIK 2012, s. 67.

¹⁴ GÓRSKA 2010.

¹⁵ JASZCZUK 1994; tekst ten zawiera także część dotyczącą XVII w. Polszczyzna pojawia się w gdańskich pismach epidemicznych bardzo rzadko i dotyczy dokumentów administracyjnych. Przykłady rozporządzeń Rady Miejskiej wydanych w języku polskim przedstawia E. Sienkowski (SIENKOWSKI 1970, s. 78, 81, 85).

¹⁶ GRYZIO 2020; OTTO 2013.

¹⁷ SOKÓŁ 1963.

¹⁸ *Vitae medicorum* 2015.

Celem rozpoznania zasobu Biblioteki Rady Miejskiej (pełniącej jednocześnie funkcję biblioteki gimnazjalnej) konieczne było wykorzystanie tomu XIX katalogu systematycznego¹⁹ PAN Biblioteki Gdańskiej spisane na przełomie XVIII i XIX w., a w obecnej formie opracowanego w dwudziestoleciu międzywojennym. Zasoby gdańskiej biblioteki radzieckiej są bezcennym źródłem informacji ze względu na dynamiczne powiększanie księgozbioru w wieku XVII o bieżącą produkcję wydawniczą, a także z uwagi na wprowadzenie w tym czasie (1645 i 1660) obowiązku przekazywania egzemplarza każdego gdańskiego druku do archiwum i do biblioteki miejskiej²⁰, dzięki czemu Biblioteka Rady Miasta zawierała komplet druków gdańskich. Zniszczenia II wojny światowej naruszyły ten zbiór²¹, ale dokumenty biblioteczne wytworzone do okresu dwudziestolecia międzywojennego pozwalają na rozpoznanie pierwotnego zasobu²². Ostatnim etapem poszukiwań było określenie z autopsji zawartości woluminów zawierających dzieła współoprawne, a znajdujących się w kolekcji medycznej²³.

Jako gdańską literaturę (przeciw)epidemiczną w niniejszym artykule rozumie się publikacje ogłoszone drukiem w Gdańsku, ze szczególnym uwzględnie-

¹⁹ *Kronika* 2017, s. 126–127.

²⁰ *Kronika* 2017, s. 42–43.

²¹ Przykładem skali rozproszenia zbiorów może być egzemplarz rozprawy *De seminario pestilenti...* J. Oelhafa dostępny w wersji elektronicznej w serwisie Google Books. W egzemplarzu tym znajduje się ekslibris biblioteki medycznej Uniwersytetu Kalifornijskiego w San Francisco, odręczna notka proveniencyjna, datowana na 1941 r., wspominająca o bibliotece gimnazjum nieświeckiego oraz ekslibris „Ex Bibliotheca Senatus Gedanensis”.

²² Nie zachował się przykładowo pierwszy gdański druk (przeciw)epidemiczny, którym miała być opublikowana w 1506 r., a obecnie znana tylko z literatury przedmiotu, publikacja drukarni Martina Trettera *Regirunge yn der pestilentia*, cf. SOKÓŁ 1960, s. 183 (wbrew mniemaniu cytowanego autora nie była to raczej ulotka, cf. *Drukarze* 1962, s. 437). Nie udało się odnaleźć w zasobach PAN Biblioteki Gdańskiej żadnego egzemplarza pierwszego wydania rozprawy Baptysty Gemmy — wszystkie cztery zachowane reprezentują wydanie drugie, cf. GEMMA 1599. Egzemplarz pierwszego wydania ze znakami własnościowymi Muzeum Brytyjskiego jest dostępny w serwisie Google Books. Podobnie rzecz ma się z rozprawą Jodoca Willicha, choć w tym przypadku można sądzić, że pierwszym wydaniem była któraś z prac przeciwepidemicznych tego autora opublikowana poza Gdańskiem. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że J. Willich nie był osobiście w żaden sposób z Gdańskiem związany.

²³ Wielkim ułatwieniem w poszukiwaniach druków (przeciw)epidemicznych był zwyczaj współoprawiania publikacji niewielkich objętościowo w tzw. klocki według kryterium tematycznego (inne stosowane kryteria to autor lub miejsce wydania). Dzięki temu w jednym woluminie można znaleźć kilkanaście druków z tego samego zakresu, którym towarzyszą tylko pojedyncze prace niepowiązane tematycznie. Przykłady takich epidemicznych klocek to XIX q 79a lub XIX q 183. Szczególnie cennych informacji dostarczają klocki z biblioteki V. Schlieffa, który częstokroć opatrywał druki odręcznymi uwagami dotyczącymi autora lub formy dzieła. Niestety klocki medyczne mogą nie wyczerpywać tematu, ponieważ publikacje wydawane z polecenia Rady Miasta są też ujmowane w dziale XVIII księgozbioru, zawierającym prace z zakresu prawa. Część druków znajduje się w obu kolekcjach (dział XVIII i dział XIX), lecz trafiają się wyjątki: zlokalizowana tylko w dziale XVIII *Taxa* 1652 i MEDICI ORDINARII 1660a.

niem prac lekarzy w nim działających²⁴, gdańskie oficyny drukarskie publikowały bowiem również prace lekarzy związanych z innymi miastami Prus i Pomorza²⁵. Nie uwzględniono prac gdańskich lekarzy wydanych w innych ośrodkach²⁶, a także opublikowanych w Gdańsku prac dotyczących chorób zakaźnych innych niż dżuma²⁷. Należy podkreślić, że w zbiorach gdańskiej biblioteki radzieckiej zachowały się także liczne publikacje dotyczące dżumy pochodzące z wielu europejskich drukarni. Zapis „literatura (przeciw)epidemiczna” jest uzasadniony tym, że w Gdańsku, inaczej niż w pozostałych wielkich miastach Prus Królewskich, obok tekstów użytkowych — zawierających praktyczne wskazówki dotyczące zapobiegania zakażeniu oraz prowadzenia leczenia — ogłaszano drukiem również prace o charakterze akademickim (dwie dysputy gimnazjalne) i naukowym (jedna rozprawa profesorska). Stanowiły one zdecydowaną mniejszość produkcji wydawniczej, ale — w przypadku rozprawy Joachima Oelhafa — przyciągnęły uwagę historyków.

Do schyłku XVII w. profesorami medycyny w Gdańskim Gimnazjum Akademickim było ośmiu uczonych, choć nie zawsze byli to lekarze i nie każdy z nich pozostawił po sobie publikacje z zakresu medycyny²⁸. Nauczanie medycyny zgodne z ówczesnym rozwojem tej dyscypliny rozpoczyna się w Gdańsku z początkiem XVII w. Najważniejszymi postaciami pośród kierowników Katedry Medycyny i Anatomii, a jednocześnie wieloletnimi profesorami, byli Joachim Oelhaf (profesor w latach 1603–1630) i Lorenz Eichstad (profesor w latach 1645–1660). Jako główną zasługę Oelhafa dla rozwoju medycyny na ziemiach polskich wymienia się przeprowadzenie w Gdańsku w 1613 r. pierwszej publicznej sekcji zwłok w Europie Środkowej. Pod kierunkiem obu tych medyków powstały 22 dysputy

---

²⁴ Całkowicie odrębne zagadnienie stanowi bogata gdańska literatura religijna związana z epidemiami. Wyjątkiem jest praca pastora i teologa Enocha Hutzinga, opublikowana w Gdańsku w 1621 r. (HUTZING 1621). Nie można pominąć tego druku nie tylko ze względu na miejsce publikacji, lecz także z uwagi na fakt, że w piątym rozdziale dotyczącym leczenia zarazy autor przywołuje w pierwszej części rozdziału traktującej *de cura pestis naturalis* (część druga tegoż rozdziału przechodzi *ad spirituale et primariam curam*, czyli ujmuje problem z teologicznego punktu widzenia) pisma m. in. lekarzy (Awicenny, Leonharta Fuchsa, Galena, Hipokratesa, Levinusa Lemniusa, Pawła z Eginu) i podaje przykłady stosowania roślin leczniczych. Tym samym spełnia — choć w minimalnym zakresie — kryterium tematyczne.

²⁵ Przykłady prac lekarzy z innych ośrodków to CALCKREUTER 1564 (Elbląg) oraz TIMAEUS 1630 (Kołobrzeg).

²⁶ W sposób oczywisty są one niezbędne dla zrozumienia poziomu wiedzy medycznej i z tego punktu widzenia w wyczerpujący sposób omówiona została przykładowo rozprawa Georga Stiglitz *De variolis et morbillis*, cf. SOKÓŁ 1960, s. 154. Spośród pominiętych prac można też wymienić rozprawę jednego z gdańskich fizyków, Joachima Ciremberga, który w 1564 r., będąc fizykiem w Toruniu, opublikował w Lipsku pracę *Wider alle Pestilenzische geschwinde*. Jako ciekawostkę zaś wspomnieć warto, że rozprawa Wagnera z 1564 r. (dwukrotnie wznawiana w Gdańsku w XVI w. decyzją Rady Miasta) została w 1565 r. wydana także we Frankfurcie nad Odrą.

²⁷ Przykładowo: o potach angielskich pisał Severin Goebel, a o tyfusie Bartholomaeus Calcckreuter.

²⁸ Szerzej vide SIEK 2019.

gimnazjalne²⁹. Ich tematy dotyczą głównie i przede wszystkim anatomii. Tylko dwie rozprawy poświęcone zostały kwestiom epidemicznym. Pierwsza, powstała pod kierunkiem Oelhafa, nosi tytuł *Symphoresis assertionum quarundam de peste...*, a przygotował ją Godtschalc Hartmann. Drugą, zatytułowaną *Disputatio physiologica publica extraordinaria de peste...*, przygotował Jacob Seidel pod kierunkiem Lorenza Eichstadta.

To, że tylko dwie dysputy dotyczą nierzadkiego³⁰ przeciw problemu medycznego, jakim były w nowożytnym Gdańsku epidemie, można wiązać po pierwsze z naciskiem kładzionym w Gimnazjum Akademickim na kształcenie w zakresie anatomii, a po drugie z rozgraniczaniem praktyki lekarskiej od medycyny akademickiej. Reagowanie na sytuację epidemiczną należało do obowiązków fizyków, przy czym fakt, że jeden z nich był profesorem gimnazjalnym, nie przekładał się na treści kształcenia. Porównanie cytowań w pracy *De seminario...* oraz w rozprawie Hartmanna nie pozostawia wątpliwości co do decydującego wpływu profesora na dobór wykorzystanej literatury. Nie bez znaczenia jest to, że obie prace ukazały się w tym samym 1626 r. Różnica objętości obu publikacji czyni bezsensownym zestawianie wartości bezwzględnych liczby cytowań uzyskanych przez poszczególnych autorów. Charakterystyczne jest jednak, że w rozprawie gimnazjalnej nie widać tak znaczącej przewagi autorów antycznych. Hartmann cytuje w sumie 14 autorów, w tym trzech antycznych, ale tylko dwóch (pośród nich jeden antyczny) jest cytowanych więcej niż raz. Oelhaf zaś przywołuje 122 autorów, w tym blisko 30 antycznych, którzy z kolei uzyskali liczbę cytowań stanowiącą niemal 40% wszystkich w tej pracy. Ta różnica w rozkładzie cytowań z jednej strony dowodzi nowoczesnego podejścia do kształcenia w zakresie medycyny w Gdańskim Gimnazjum Akademickim (odwoływanie się do nowszej literatury przedmiotu), z drugiej natomiast wciąż znaczącego wpływu autorytetów starożytnych na rozwój nauki (w rozprawie naukowej nie można nie cytować ojców medycyny).

Warto podkreślić, że pośród autorów cytowanych przez Oelhafa w ogóle nie pojawia się Girolamo Fracastoro, który w literaturze przedmiotu³¹ przywoływany jest celem wyjaśnienia zmiany rozumienia zjawiska epidemii, którą dostrzec można w pracy *De seminario...* Samo twierdzenie o znaczeniu Fracastoro jest oczywiście prawdziwe z punktu widzenia dziejów medycyny europejskiej, jednak w gdańskim kontekście tej publikacji pozostaje ono bez związku z zachowanym materiałem źródłowym. Nie oznacza to, że pisma Fracastoro nie były znane gdańskim medykom. Są one cytowane w rozprawach gimnazjalnych³², w tym w tekście Hartmanna,

²⁹ *Collegium anatomicum*, pracę wydaną w 1649 r., stanowiącą faktycznie zbiór krótkich traktatów napisanych przez uczniów, potraktowano — za S. Sokołem (SOKÓŁ 1960, s. 93–95) — jako podęcznik opracowany przez profesora.

³⁰ Zestawienie epidemii vide KIZIK 2012, s. 68–74.

³¹ KARPIŃSKI 2000, s. 42.

³² Poza Hartmannem (OELHAF 1626b) Fracastoro jest cytowany także przez dwóch autorów rozpraw gimnazjalnych napisanych pod kierunkiem L. Eichstadta, w tym jednej traktującej o kwestiach epidemicznych (EICHSTADT 1657).

a w zbiorach biblioteki znalazły się trzy wydania różnych prac Fracastoro, w tym trzecie wydanie dzieł wszystkich (Wenecja 1583). Wiązanie obserwacji Oelhafa z tekstami Fracastoro wynika najpewniej z faktu odwoływania się do bardzo skromnych fragmentów pracy *De seminario...*, które opublikowano w polskim tłumaczeniu w wyborze źródeł do dziejów medycyny³³. Dopiero analiza całości pozwala na ukazanie kierunków przepływu wiedzy i informacji naukowej. Najczęściej cytowanym w rozprawie Oelhafa autorem nowożytnym³⁴ jest Janus Antonius Saracenus i jego praca *De peste commentarius*, wydana po raz pierwszy w Lyonie w 1572 r. Rozpoznanie wykorzystywanej przez Oelhafa literatury nie przekłada się w żaden sposób na ocenianie wartości jego rozprawy z punktu widzenia medycyny (zwłaszcza współczesnej), a w dotychczasowej literaturze spotkać można zdecydowanie odmienne opinie. W ujęciu Stanisława Szpilczyńskiego³⁵ (powołującego się na S. Sokoła) i Andrzeja Karpińskiego³⁶ *De seminario...* ma być interesującym studium przywołującym teorię kontagionistyczną i dowodem wieloletniego doświadczenia połączonego z wielką erudycją; w pozytywnym świetle jako wyjątek na tle publikacji poradnikowych przedstawia tę pracę Eugeniusz Sieńkowski, traktując *De seminario...* jako zapowiedź „nowych prądów w medycynie gdańskiej”³⁷; w ujęciu Adama Szarszewskiego z kolei rozprawa Oelhafa jest pracą ważną, ale zawierającą wewnętrzne pęknięcie, wynikające z właściwej autorowi spekulatywności i pozbawioną solidnej podstawy empirycznej³⁸.

Zdecydowanie liczniejsze od prac akademickich są teksty, które można ogólnie określić użytkowymi. Przyjmują one różną formę wydawniczą (od ulotek po kilkudziesięciostronicowe książki³⁹), która może stanowić wskazówkę, jakie zadania miały spełniać te publikacje zgodnie z oczekiwaniami władz miejskich. Najbardziej szczegółowe omówienie gdańskiej literatury (przeciw)epidemicznej przedstawił S. Sokół. Skupia się w nim jednak na treściach medycznych i nie podaje pełnego wykazu

³³ *Wybór tekstów* 1983, s. 190–195.

³⁴ Trzech najczęściej cytowanych to autorzy antyczni: Galen (53 cytowania), Arystoteles (33) i Hipokrates (26). Czwarty spośród najczęściej cytowanych — Saracenus — zebrał 15 cytowań. Należy podkreślić, że w przypadku literatury nowożytnej nie można mówić o analizie cytowań we współczesnym tego słowa rozumieniu. Ta bowiem dotyczy przede wszystkim przywoływanych publikacji. W analizowanych tekstach natomiast obok typowych cytowań (dokładna lokalizacja lub fragment *in extenso*) pojawiają się przywołania jedynie imienia lub nazwiska autora.

³⁵ SZPILCZYŃSKI 1977, s. 30.

³⁶ KARPIŃSKI 2000, s. 42.

³⁷ SIEŃKOWSKI 1970, s. 13.

³⁸ SZARSZEWSKI 2013, s. 35.

³⁹ Należy podkreślić, że żaden z tekstów tej grupy nie zbliżył się nawet rozmiarami do wydań rozprawy B. Wagnera. Najobszerniejsza praca bowiem (TIMAEUS 1630, 102 s.) została wydana w formacie 12°, co sprawia, że w porównaniu z typową „czwórka” byłaby drukiem znacznie mniej obszernym. Pośród rozpoznanych druków tylko dwa zostały wydane w „dwunastce”, a więc w formacie właściwie kieszonkowym. W drugim przypadku (MEDICI ORDINARII 1660a) takie rozwiązanie jest zaskakujące, wszystkie inne znane *Berichte* publikowano bowiem w „czwórce”.

zidentyfikowanych druków, ograniczając się do wyliczenia dla okresu półtora stulecia 26 publikacji dotyczących epidemii⁴⁰. W tej liczbie ujęto broszury fizyków oraz wznowienia rozprawy Wagnera⁴¹. Dość swobodnie traktowane przez S. Sokoła pojęcie broszury i ulotki wymaga uszczegółowienia. Objętość druku pozwala bowiem przypuszczać, kto był zamierzonym przez autora adresatem publikacji. W tej kwestii dostrzec można pewną prawidłowość w czasie. O ile w XVI w. prace publikowane z woli Rady Miejskiej były przeważnie obszernymi drukami, o tyle w wieku XVII kolejne pozycje miały zblizoną, raczej niewielką objętość. Ta zmiana wiąże się także ze przekształceniem charakteru tych druków. W XVII w. miały one konsekwentnie charakter praktyczno-poradnikowy. Na zmianę formy wydawniczej druków publikowanych z woli Rady Miasta wpływ mogły mieć funkcjonujące w obiegu wydawniczym już od XVI w. prace lekarzy działających w Gdańsku. Ulotki, rozumiane jako najwyżej dwukartowe druki, pojawiały się bardzo rzadko. W analizowanym materiale udało się odnaleźć tylko dwa⁴² z 1601 r. Rozmiary dysput gimnazjalnych były najpewniej wynikiem zwyczajów drukarskich, skoro zdecydowana większość tego rodzaju publikacji ma objętość kilku lub kilkunastu stron.

Pewną wskazówką dotyczącą różnych grup adresatów druków (przeciw)epidemicznych jest opublikowanie w tym samym roku i przez tego samego autora reedycji⁴³ obszernej rozprawy Wagnera (98 stron) oraz własnej pracy⁴⁴ *Kurzer bericht...* o objętości 16 stron. Obie prace wydano na polecenie Rady. O zwyczaju dopasowywania formy druku do grupy docelowej świadczy także druk z 1580 r. przygotowany przez lekarzy urzędowych dla prostego, ubogiego człowieka („armen gemeinem Man”). Obejmuje on tylko sześć stron tekstu (razem ze stroną tytułową i przedmową jest to druk ośmiostronicowy), a jego skrótowość została podkreślona w tytule: „gantz kurtz gefasset”.

Rozprawa *Von der Pestilenz Bartholomaeusa Wagnera* i jej reedycje przygotowane zostały z myślą o środowisku medycznym, o czym świadczą zarówno objętość rozprawy, jak i zawarte w niej recepty opatrzone komentarzami. Po pierwszym wydaniu z 1564 r. reedycje ukazały się w latach 1579 (przygotowana przez Jacoba Schadiusa) i 1588 (przygotowana przez Valeriusa Fidlera). W pierwszym wydaniu po liście dedykacyjno-wprowadzającym (o wyraźnie religijnym charakterze⁴⁵), w którym Wagner

⁴⁰ Analiza prac przywoływanych przez S. Sokoła w tym rozdziale pozwala zestawić listę 20 publikacji, obejmującą m.in. pracę G. Stiglitza wydaną poza Gdańskiem. W toku poszukiwań druków przeciw(epidemicznych) wydanych w Gdańsku w XVI i XVII w. udało się zestawić listę 29 pozycji.

⁴¹ SOKÓŁ 1960, s. 184.

⁴² *Kurzer unterricht* 1601, MEIER 1601.

⁴³ SCHADE 1579b.

⁴⁴ SCHADE 1579a.

⁴⁵ Odwołania do nadnaturalnych przesłanek są czymś naturalnym w okresie przedoświeceniowym, a zestawianie poglądów lekarzy XVI–XVII w. ze współczesną epidemiologią (KARPIŃSKI 2000, s. 63) wydaje się co najmniej anachronizmem. Warto jednak podkreślić, że w pracach drukowanych w Gdańsku nie zawsze owe nadnaturalne przesłanki wymieniane są jako pierwszorzędne czynniki sprawcze. W publikacji TIMAEUS 1630 w wyliczeniu przyczyn epidemii trzy pierwsze mają racjonal-

tłumaczy cel stworzenia pracy (zebranie w jednym miejscu informacji o lekach z dawnych i nowszych pism oraz opisów doświadczeń związanych z zarazą), następują części wyjaśniające, czym jest zaraza, jakie są jej przyczyny oraz objawy. Zastosowanie najkrótszej definicji⁴⁶ skutkuje tym, że w treści dzieła przeważają wskazówki, w jaki sposób wzmocnić serce oraz zmniejszyć gorączkę. Pierwsza część pracy (choć formalnie takiej nazwy nie nosi) dotyczy głównie zapobiegania chorobie. Bardzo wyraźnie (tzn. przy użyciu największej spośród zastosowanych czcionki oraz zapowiedzi pod koniec partii dotyczącej prewencji) wydzielona została część druga, w której autor przechodzi do kwestii leczenia⁴⁷. Zmiany w kolejnych wydaniach rozprawy Wagnera⁴⁸ w żaden sposób nie naruszyły jej konstrukcji, a liczba wyróżnionych śródtytułami części zmieniła się w niewielkim stopniu — od 67 w pierwszym wydaniu do 77 wydzielonych fragmentów w wydaniu trzecim⁴⁹. Objętość rozprawy w kolejnych wydaniach ulegała zmianom — od 78 stron w wydaniu pierwszym, poprzez 98 w drugim, po 94 w trzecim. W drugim wydaniu zwiększyła się ona nie tylko za sprawą uzupełnień w tekście, lecz także poprzez dodanie trzystronicowego listu dedykacyjnego od redaktora wznowienia, Jacoba Schadiusa. W wydaniu trzecim dodatkowego wstępu od autora reedycji nie dołączono. Różnią się w sposób naturalny karty tytułowe, na których w drugim⁵⁰ i trzecim⁵¹ wydaniu pojawia się informacja o pierwotnej edycji i okolicznościach wznowienia. Najbardziej dostrzegalne jest dodanie kolejnych recept, które w wydaniu z 1579 r. dołączono po prostu na końcu tomu, a w wydaniu z 1588 r. wkomponowano w część rozprawy tuż przed jej zakończeniem⁵².

Wśród analizowanych najliczniejszą grupę stanowią druki⁵³, które w skrócie można określić jako *Berichte*. Odnznaczają się one pewną prawidłowością dostosowywania

---

ny charakter: rozkopywanie grobów, kontakt ze zwłokami zmarłych żołnierzy, wreszcie znaczący upadek higieny spowodowany działaniami wojennymi. Dopiero w czwartym punkcie wspomniana została wola Boża (TIMAEUS 1630, s. 2–8).

⁴⁶ „So viel nu erstlich die beschreibung dieser Kranckheit belanget, ist zu wissen, d[a]ß Pestis oder Pestilentz nichts anders ist, den[n] ein gemeines, eingehendes, gifftiges und tödliches Feber, welches einer von dem andern bekompt”; FIDLER 1588, k. B[I]v.

⁴⁷ FIDLER 1588, k. HIIIr

⁴⁸ Z punktu widzenia rozwoju medycyny stan wiedzy lekarskiej nie zmienia się zasadniczo w wiekach XVI–XVIII, a jedyna różnica, która pojawiła się w XVIII stuleciu, to krytycyzm wobec wartości terapeutycznej puszczania krwi; SIENKOWSKI 1970, s. 68.

⁴⁹ Wydzielenie często jest wynikiem wprowadzenia nowej recepty. Zdarza się też, że początek zdania otwierającego akapit we wcześniejszym wydaniu staje się śródtytułem w wydaniu późniejszym.

⁵⁰ SCHADE 1579b.

⁵¹ FIDLER 1588.

⁵² Doszły także dodatkowe recepty na Reuchkuchlen dla oczyszczenia powietrza (jeden ze sposobów zapobiegania zarażeniu), a dodanie recept oznacza także poszerzenie komentarza; FIDLER 1588, k. DIIIr–v. Rozbudowano także poszczególne akapity, niekiedy o jedno zdanie (ibidem, k. GIIIr), a niekiedy o całą stronę (ibidem, k. HIIIv).

⁵³ Przy pominięciu publikacji lekarzy z Gdańskiem niezwiązanych (TIMAEUS 1630; WILLIACHIUS 1564; GEMMA 1599; GEMMA 1600), które także treściowo nie wpisują się w model *Berichte*,

formy i treści do odbiorcy zdefiniowanego przez Radę Miasta. W wieku XVII zdecydowana większość tych druków była przygotowywana przez lekarzy urzędowych i wychodziła z polecenia Rady⁵⁴. Stopniowo kształtował się charakterystyczny układ treści obejmujący cztery elementy: wstęp, część pierwszą — o profilaktyce (uporządkowaną wedle punktów: po pierwsze, po drugie itd.), i drugą — o leczeniu (uporządkowaną jak część pierwsza), wreszcie dołączoną takse. Zasadniczo podział na dwie części (profilaktyka i terapia) można dostrzec już w szesnastowiecznych drukach publikowanych przez lekarzy⁵⁵, niekiedy z wyróżnieniem kwestii dietetycznych⁵⁶ i chirurgicznych (puszczenie krwi)⁵⁷. Raz tylko w druku szesnastowiecznym pojawiła się taksa epidemiczna i to na początku⁵⁸. Równie odosobniony jest przypadek podania recept⁵⁹ w *Berichte*, co było z kolei czymś oczywistym w tekstach kolejnych wydań rozprawy Wagnera.

Dwa zachowane przykłady ulotek⁶⁰ każą myśleć przede wszystkim o tym, że niekiedy publikacja tekstu (przeciw)epidemicznego mogła być wyrazem dążeń autora, a nie potrzeb formułowanych przez Radę. Obydwa teksty różnią się przede wszystkim językiem publikacji — ulotka Meiera jest utworem łacińskim i jako taki nie do końca wpisuje się w nurt publikacji informacyjnych, które były dostępne każdemu mieszkańcowi miasta. Możliwe, że publikacja ta miała być formą prezentacji umiejętności i wiedzy lekarza liczącego na zdobycie pozycji⁶¹. Ulotka w języku niemieckim została z kolei przygotowana przez lekarzy urzędowych i opublikowana z polecenia Rady, o czym informuje jej rozbudowany tytuł. Za podobny przykład wykorzystania swoistej koniunktury na prace dotyczące epidemii można uznać pracę Enocha Hutzinga, który najprawdopodobniej starał się pozyskać przychylność Rady ze względu na burzliwe koleje swej działalności⁶².

W dotyczących historii epidemii publikacjach z ostatnich kilkunastu lat pojawiają się próby wykorzystania literatury (przeciw)epidemicznej do opisu zagadnień

---

oraz tylko częściowo medycznego tekstu Hutzinga w grę wchodzi 13 tekstów — w kolejności chronologicznej: SOMMERFELT 1531; BRETSCHNEIDER 1564; CALCKREUTER 1564; SCHADE 1579a; MATHESIUS 1588; MEDICI 1580; ORDINARII MEDICI 1601; MEDICI ORDINARII 1620; HERLICIUS 1626; MEDICI ORDINARII 1639; MEDICI ORDINARII 1653; MEDICI ORDINARII 1660a; MEDICI ORDINARII 1660b.

⁵⁴ Tylko HERLICIUS 1626 nie jest drukiem urzędowym.

⁵⁵ BRETSCHNEIDER 1564; CALCKREUTER 1564.

⁵⁶ SCHADE 1579a.

⁵⁷ SOMMERFELT 1531.

⁵⁸ MATHESIUS 1588.

⁵⁹ CALCKREUTER 1564.

⁶⁰ MEIER 1601 i *Kurtzer unterricht* 1601.

⁶¹ SOKÓŁ 1960, s. 153. Nieco podobna sytuacja dotyczy opublikowania w 1570 r. pracy Severina Goebela *Vom Mißbrauch der Artzney*, co zbiegło się z objęciem przez niego urzędu fizyka. Publikacja ta byłaby więc formą zaprezentowania się nowego lekarza miejskiego w środowisku.

⁶² SZCZYPIOR 2021. Uwagę zwraca również fakt, że jest to jedyna spośród zidentyfikowanych publikacji wydana nie przez oficynę radziecką, lecz przez drukarnię Andreasa Hünefelda.

innych niż poziom wiedzy medycznej (zwłaszcza w zakresie terapii) i sposób rozumienia patologii. Przy tej właśnie okazji wychodzi na jaw, jak bardzo przydatne jest porządkowanie informacji dotyczących druków (przeciw)epidemicznych. Pierwszy przykład to traktowanie samego faktu publikacji tego rodzaju tekstów jako okoliczności wskazującej na wystąpienie epidemii w danym roku⁶³. Należy przy tym zaznaczyć, że niekiedy bardziej miarodajnym źródłem informacji o czasie powstania danej publikacji jest data umieszczona w tekście przez autora (np. w dacie listu dedykacyjnego lub przedmowie do czytelnika), a nie rok publikacji na karcie tytułowej⁶⁴. Ponadto w zestawieniu przygotowanym przez Edmunda Kizika informacje o drukach zaczerpnięto z bibliografii umieszczonej w piątym tomie *Historii Gdańska*, a ta notuje tylko dziesięć takich prac⁶⁵. Drugi przykład to analizowanie cen surowców aptekarskich⁶⁶ w wybranej dekadzie XVII w. Przywołanie jako przykładu dla lat sześćdziesiątych XVII w. druku z roku 1639⁶⁷ (choć w 1660 r. ukazał się druk tego samego rodzaju)⁶⁸ dowodzi niedostatecznego rozpoznania produkcji wydawniczej oficyn gdańskich w literaturze przedmiotu. Oprócz umieszczania list z cenami leków przeciwepidemicznych w kolejnych *Berichtach* lekarzy miejskich opublikowano także w Gdańsku jako druk samodzielny takse epidemiczną⁶⁹. Przykładami podobnych samodzielnych druków, traktujących o wybranym problemie związanym z zapobieganiem i leczeniem zarazy, są pisma o lekach na czas epidemii⁷⁰, a mogą nimi być publikacje Severina Goebela o zasadach stosowania diety⁷¹.

Chronologiczne uporządkowanie gdańskich druków (przeciw)epidemicznych potwierdza tezę S. Sokoła o istnieniu sprawnej organizacji kontrolującej i zabezpieczającej zdrowie obywateli⁷². Dodatkowo pozwala na uchwycenie pewnej prawidłowości w zmianach, jakim podlegała oficjalna, tzn. publikowana na polecenie Rady Miasta, literatura epidemiczna. Obszerne rozprawy kierowane do środowiska lekar-

⁶³ KIZIK 2012, s. 70–73.

⁶⁴ Przykładowo HERLITZIUS 1626 nosi w zakończeniu datę dzienną 20 listopada 1625.

⁶⁵ *Bibliografia Gdańska* 1997, s. 497–501.

⁶⁶ PĘKACKA-FALKOWSKA, RAJ 2021.

⁶⁷ PĘKACKA-FALKOWSKA, RAJ 2021, s. 54.

⁶⁸ MEDICI ORDINARII 1660b. Możliwe, że w tym samym roku wydano przedruk *Berichtu* z roku 1653 (MEDICI ORDINARII 1660a). Bardzo niewyraźne odbicie czcionki na stronie tytułowej przedruku nie pozwala jednoznacznie stwierdzić, czy w grę wchodzi rok 1660 czy 1663.

⁶⁹ *Taxa* 1652.

⁷⁰ HAI 1639.

⁷¹ Zgodnie z tradycją hipokratejską dieta jest pierwszym sposobem terapii, stąd tematyka ta mogła cieszyć się szczególnym zainteresowaniem w okresie epidemii. Prace S. Goebela: *Diaeta oder Speysz büchlein, wie man sich in Essen unnd trincken, Auch andern eusserlichen dingen, so zu der gesundheit dienstlich zu halten hab. Der erste theil nach ausstheilung Menschlicher Gliedmassen*, Dantzig, durch Jacobum Rhodum, [1570]; *De salubri diaeta, Polybii libellus Hippocraticis scriptis adiectus*, [s.l., s.n., 1582].

⁷² SOKÓŁ 1960, s. 184.

skiego, typowe dla wieku XVI, ustępują miejsca drukom o charakterze poradnikowym, które przyjmowały formułę prac publikowanych z woli lekarzy. W tych dwóch nurtach (oficjalnym i „lekarskim”) zawierają się także teksty autorów z Gdańskiem formalnie niezwiązanych. Publikacja rozprawy danego autora w Gdańsku może mieć związek z relacjami prywatnymi lub zawodowymi z któryś spośród miejscowych lekarzy. Możliwe, że tak było w przypadku wydrukowania w Gdańsku pracy Baptisty Gemmy, z którym współpracował Oelhaf, kiedy przebywał na dworze Zygmunta III Wazy. Niewykluczone, że podobnie można tłumaczyć opublikowanie pracy Jodoca Willicha, który był dziekanem na uniwersytecie we Frankfurcie, kiedy to tytuł magistra uzyskał tam gdańszczanin Joachim Cirembergius, fizyk gdański od 1569 r. Dzięki skupieniu uwagi na gdańskim kontekście tych rozpoznanych druków, które można nazwać akademickimi, możliwe stało się urealnienie danych na temat obiegu wiedzy medycznej. Kwerenda biblioteczna unaoczniała różnorodność i znaczącą liczbę tekstów (przeciw)epidemicznych, które ukazały się drukiem w nowożytnym Gdańsku, w okresie nieuwzględnianym w dotychczasowych pracach poświęconych zwalczaniu epidemii.

WYKAZ ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU

- Bibliografia Gdańska 1997* = *Historia Gdańska*, t. V: *Bibliografia Gdańska*, oprac. Jan Kucharski, Przemysław Szafran, red. Edmund Cieślak, Sopot 1997
- BILIKIEWICZ 1948 = Tadeusz Bilikiewicz, Klementyna Bilikiewiczowa, *Collegium Medicum w Gdańsku: pierwsza na ziemiach polskich izba lekarska*, Kraków 1948
- BILIKIEWICZOWA 1961 = Klementyna Bilikiewiczowa, *Collectanea ex Senatus consultis: wyciągi z uchwał Rady m. Gdańska z lat 1604–1730 zawierające materiały do dziejów medycyny*, „Studia i Materiały do Dziejów Nauki Polskiej. Seria B”, V, 1961, s. 3–41
- BOGUCKA 2008 = Maria Bogucka, *Illness and death in a maritime city: Gdańsk in the seventeenth century*, w: Maria Bogucka, *Człowiek i świat. Studia z dziejów kultury i mentalności XV–XVIII w.*, Warszawa 2008², s. 394–410
- BRETSCHNEIDER 1564 = *Ein kurtzer und einfeltiger bericht, wie man sich in diesem fürfallenden sterbens lauff der wütenden Pestilentz vorhalten mag, dem gemeinen Manne dieser löblichen Stadt Dantzick zu gute geschrieben*, durch Doctor Johan Bretschneider, Dantzick, durch Jacobum Rhodum, [1564]
- CALCKREUTER 1564 = *Ordnung der preseruation, wie man sich wider die erschreckliche seuche der Pestilentz verwaren, auch rath wie die erkandt, unnd curiret werden sol, mit einer kurtzen lere, von dem vorsorge der geschwer. An die Achtbaren, Erbaren, Namhafftigen, vnd Wolweisen Herren Bürgermeistern, und Radtman der Königlichen Stadt Elbing, meinen günstigen Herren zu gemeiner bürgerschaft beforderung gestellet*, durch Bartholemeum [!] Calckreutern, der freyen künsten und Artzney Doctorem, und alda Physicum, Dantzick, durch Jacobum Rhodum [1564]
- Drukarze 1962* = *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. IV: *Pomorze*, oprac. Ałodia Kawecka-Gryczowa, Krystyna Korotajowa, Wrocław 1962

- Dżuma 2012 = Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Instytut Historii PAN w dniach 21–22 maja 2009 roku*, red. Edmund Kizik, Gdańsk 2012
- EICHSTADT 1657 = *Disputatio physiologica publica extraordinaria de peste quam in Inclyto Gedanensium Athenaeo sub praesidio Laurentii Eichstadii [...], defendere conabitur Jacobus Seidelius, Gedanensis, [Gedani], imprimebat David Fridericus Rhetius, 1657*
- FIDLER 1588 = *Von der Pestilentz, Nützliche und gründliche Unterrichtung wie man sich mit Gottes hülffe vor der Vergiftunge bewaren, unnd auch den Krancken, welche eingefallen, wider helffen sol. Durch H. Doctorem Bartholomeum Wagnerum, Weylandt Physicum zu Dantzic, Anno 1564 in Druck verfertiget, und hernach vor seinem tode vermehret, jetzt aus befehl eines E. Hw. Radts auff s new vberschen, mit etlichen durch lange erfahrung darzu gesetzten stücken, dieser gutten Stadt zu gut, wieder in Druck gegeben, durch Valerium Fidlerum der Ertzney Doctorn, [Dantzic, durch Jacobum Rhodum, 1588]*
- GEMMA 1599 = *De vera ratione curandi bubonis atque carbunculi pestilentis, Deque eorundem praecautione Commentarius*, authore Ioan. Baptista Gemma Veneto, Serenissimi Regis Poloniae, ac Svetiae Doctore Medico, Dantisci, imprimebat Iacobus Rhodus, [1599]
- GEMMA 1600 = *De vera ratione curandi bubonis atque carbunculi pestilentis, Deque eorundem praecautione Commentarius*, authore Ioan. Baptista Gemma Veneto, Serenissimi Regis Poloniae, ac Svetiae Medico Physico, secunda editio prior emendatio, Dantisci, imprimebat Iacobus Rhodus, 1600
- GOEBEL 1570 = *Diaeta oder Speysz büchlein, wie man sich in Essen unnd trincken, Auch andern eusserlichen dingen, so zu der gesundheit dienstlich zu halten hab. Der erste theil nach ausstheilung Menschlicher Gliedmassen*, Dantzic, durch Jacobum Rhodum, [1570]
- GÓRSKA 2010 = Liliana Górka, *Dżuma — epidemia duszy i ciała? Sposoby zwalczania dżumy w nowożytnym Gdańsku*, w: *Człowiek wobec choroby*, red. Bożena Płonka-Syroka, Wrocław 2010, s. 277–307
- GRYZIO 2020 = Beata Gryzio, *Biblioteka lecznicą duszy i ciała. Piętnastowieczne druki medyczne w zbiorach biblioteki gdańskiej*, „Libri Gedanenses”, XXXV, 2020, s. 131–140
- HAI 1639 = *Medicinae pestifugae mixturae variae: mancherley Artzney wider die Pest und wie dieselbe zugebrauchen, vielen zu gut außgegeben*, durch Gerbrand Hai Medic. Doct., Dantzic, durch Georg Rheten, [1639]
- HERLICIUS 1626 = *Heilsamer und gewisser Rath wie man die von der Pest vergifteten Häuser, Kleider und Bette darin sich der Pestgiff lang auffhalten kan, sicherlich und ohn gefahr reinigen könne unnd möge, mit wenig mühe auch mit geringen unkosten, jedermännlichen Reich oder Arm wolzubedencken, und ins werck zusetzen, weil mancher, ohn hinderdencken der gefahr, in die Pest Häuser und Pestkleider einplatzet und den Giff wieder new machet und zu kräftten hilfft, mit fleiß gestellet*, durch Den Hochgelahrten, Achtbahrn und Weitberühmten H. Davidem Herlicium, der Philosoph. und Medic. Doctorem, welchen der liebe Hochgetrewe Gott gnädiglich auß 4. Pestilentzen errettet, und noch jtzo gesund erhelt, Dantzic, durch Georg Rheten, 1626

- HUTZING 1621 = Enoch Hutzing, *Libellus de peste*, Gedani, apud Andream Hünefeldum, 1621
- JASZCZUK 1994 = Małgorzata Jaszczuk, *Dżuma w polskim piśmiennictwie w XVIII wieku*, „Medycyna Nowożytna”, I, 1994, 2, s. 31–60
- KARPIŃSKI 2000 = Andrzej Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2000
- KIZIK 2012 = Edmund Kizik, *Zarazy w Gdańsku od XIV do połowy XVIII wieku. Epidemie oraz liczba ofiar w świetle przekazów nowożytnych oraz badaczy współczesnych*, w: *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Instytut Historii PAN w dniach 21–22 maja 2009 roku*, red. Edmund Kizik, Gdańsk 2012, s. 62–75
- KLOSS 1928 = Elisabeth Kloß, *Pestepidemien in Danzig*, w: *Sammelwerk der gesundheitlichen Fürsorgeeinrichtungen usw. im Gebiet der Freien Stadt Danzig*, hrsg. von der Gesundheitsverwaltung der Freien Stadt Danzig, Düsseldorf [1928], s. 15–18
- Kronika 2017 = *Kronika Biblioteki Gdańskiej 1596–2016*, red. Aleksander Baliński, Anna Frąckowska, Maria Otto, Gdańsk 2017
- Kurtzer unterricht 1601 = *Kurtzer unterricht, wie man sich in vorstehenden Sterbensleuffien sol verhalten, jedermenniglich zu Nutz*, von den Ordinarijs Medicis aus Befehl eines Erbaru Raths in Druck verfertigt, Dantzick, bey Jacobo Rhodo, 1601
- LOTH 1928 = Edward Loth, *Gdańska szkoła anatomiczna (1584–1812)*, „Archiwum Historji i Filozofji Medycyny oraz Historji Nauk Przyrodniczych”, VIII, 1928, 1, 1–20; 2, s. 208–228
- MATHESIUS 1588 = *Kurtz Einfeltig Regiment und Verordnung, Derer sich in vorstehender Sterbens gefahr ein jeder nützlich zu gebrauchen haben möge, Beides sich und die seinen von solcher Seuche zu bewaren, und dann die jenigen, so darmit angegriffen oder befallen, mit nothwendigen Mitteln der Artzney zu retten*, Ioannis Mathesii D. Bestalten Medici der Königlichen Stadt Dantzick, Dantzick, durch Jacobum Rhodum, 1588
- MEDICI 1580 = *Bericht Vor den armen gemeinen Man, Wie man sich in anstoss jtz anfallender Seuche halten sol, aus befehl eines E. Hw. R. dieser Königlichen Statt Dantzick*, von den verordneten und bestelerten Medicis alda, gantz kurtz gefasset, Dantzick, durch Jacobum Rhodum, [1580]
- MEDICI ORDINARIII 1620 = *Einfeltiges, doch wolgegründtes, Consilium. Wie sich ein Jeder Nechst Goettlicher hülf, Von der abscheulichen Seuche der Pestilentz, praeserviren und Curiren möge: Auff Anordnung Eines Edlen, Ehrenvesten, Hochweisen Raths der Stadt Dantzick Gestellet* Durch die Medicos ordinarios daselbst, Dantzick, durch Andream Hünefeldt, 1620
- MEDICI ORDINARIII 1639 = *Kurtzer nothwendiger Bericht, Wie sich ein jeder, nechst Göttlicher Hülffe in dieser gefährlichen Zeit, vor der abscheulichen Seuche der Pestilentz praeserviren und curiren möge : Auff Anordnung eines Edlen, Ehrenvesten, Hochweisen Raths der Stadt Dantzick gestellet*, Durch die Medicos ordinarios daselbst, [Dantzick], bey Georg Rheten, 1639
- MEDICI ORDINARIII 1653 = *Nothwendiger Bericht, Darin[n] in kurtzen Regulen verfasst ist, wie sich ein jeder nechst Göttlicher Hülffe in dieser gefährlichen Zeit für der giftigen*

- Seuche der Pestilentz bewahren, auch wie denen, die damit behafftet, durch bequeme Mittel zu helfen seye. Auff Anordnung eines Edlen und Hochweisen Raths der Stadt Dantzick gestellet*, durch die Medicos Ordinarios daselbst, [Dantzick], bey sel. Georg Rheten Witwe, 1653
- MEDICI ORDINARII 1660a = *Nothwendiger Bericht, Darin[n] in kurtzen Regulen verfasst ist, wie sich ein jeder nechst Göttlicher Hülffe in dieser gefährlichen Zeit für der giftigen Seuche der Pestilentz bewahren, auch wie denen, die damit behafftet, durch bequeme Mittel zu helfen seye. Auff Anordnung eines Edlen und Hochweisen Raths der Stadt Dantzick gestellet*, durch die Medicos Ordinarios daselbst. [Dantzick], bey sel. Georg Rheten Witwe, 1660[?]
- MEDICI ORDINARII 1660b = *Nothwendiger Bericht, Darinn in kurtzen Regulen verfasst ist, wie sich ein jeder negst Göttlicher Hülffe in dieser gefährlichen Zeit für der giftigen Seuche der Pestilentz bewahren, auch wie denen, die damit behafftet, durch bequeme mittel zu helfen sey. Auff Anordnung eines Edlen und Hochweisen Raths der Stadt Dantzick gestellet*, durch die Medicos Ordinarios daselbst. [Dantzick], bey Philip Christian Rheten Witwe, 1660
- MEIER 1601 = *Nobilissima Ac Selectissima Ad Pestem Remedia, Partim Nova, Partim Antiqua, quorum singula in diversis locis tam in praeservatione, quam curatione efficacissima reperta sunt, ita ut vix millesimus, qui ijs rite usus, obierit, ex arcanis multorum conquisita, ordineque suo disposita, ac privato quorundam Magnatum nobiliumque virorum usui dicata*, a Michaele Meiero Philosophiae ac Medicinae Doctore, Poeta Coronato Caesareo, Dantisci, typis Rhodianis, 1601
- OELHAF 1626a = *De Seminario pestilenti intra corpus vivum latitante disquisitionis Physica et Medica*, autore Joachimo Olhafio, Medico Physico Dantiscano, Dantisci, typis Georgii Rhetii, [1626]
- OELHAF 1626b = *Symphoresis assertionum quarundam de peste*, publicae disquisitioni subiecta in Gymnasio Dantiscano, praeside Joachimo Olhafio D., respondente Godtschalco Hartmanni, Lemgovia Westphalo, Dantisci, typis Rhetianis, [1626]
- ORDINARII MEDICI 1601 = *Kurtzer unterricht, Wie man sich in vorstehenden Sterbens leufften soll verhalten, Jedermenniglich zu nutz*, von den Ordinarijs Medicis der Kön. Statt Dantzick aus Beuehl eines Erb. Raths in Druck verfertigt, [Dantzick], 1601
- OTTO 2013 = Maria Otto, *Książka przyrodniczo-medyczna w gdańskich księgozbiorach prywatnych między XV a XVIII wiekiem*, w: *Joachim Oelhaf i jego następcy*, red. Adam Szarszewski, Bartłomiej Siek, Gdańsk 2013, s. 103–109
- PEKACKA-FALKOWSKA, RAJ 2021 = Katarzyna Pękacka-Falkowska, Danuta Raj, *O cenach surowców farmakognostycznych (simplicia) w Gdańsku drugiej połowy XVII wieku. Rekonesans badawczy*, w: *Dawne surowce lecznicze*, red. Wojciech Ślusarczyk, Gabriela Frischke, Lublin 2021, s. 35–57
- PEKACKA-FALKOWSKA, SIEK 2020 = Katarzyna Pękacka-Falkowska, Bartłomiej Siek, *Gdańska ordynacja dla fizyków miejskich z 1661 r.*, „Klio”, 56, 2020, 4, s. 137–168.
- Regirunge 1506 = Regirunge yn der pestilentia*, [Gdańsk 1506]
- SAMSONOWICZ 2006 = Henryk Samsonowicz, *Zaraza w Gdańsku w 1564 roku*, w: *O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Płacińska oblata*, red. Marta Młynarska-Kaletynowa, Jerzy Kruppé, Warszawa 2006, s. 305–310 („Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej”, CXXI)

- SCHADE 1579a = *Kurtzer bericht wie sich ein jeder in Sterbens leufften nechst Gott, recht praeseruiren und Curiren möge. Der Erbarñ und Christlichen gemeine dieser Königlichen Stadt Dantzick zum besten gestellet und in Druck verfertigt*, durch Iacobum Schaden der Artzney D. und verordenten Phisicum daselbst, Dantzick, durch Iacobum Rhodum, 1579
- SCHADE 1579b = *Von der Pestilentz, Nützliche und gründliche Unterrichtunge wie man sich mit Gottes hülffe vor der Vergiftunge bewaren, unnd auch den Krancken, welche eingefallen, wider helffen sol. Durch H. Doctorem Bartholomeum Wagnerum, Weylandt Physicum zu Dantzick, Anno 1564 in Druck vorfertigt, und hernach vor seinem tode (ohne zweiffel durch lange erfahrung) Corrigiret und vormehret, mit etlichen Magistratibus Compositionibus. Auffß neue publiciret*, durch Iacobum Schadium, [Dantzick, durch Iacobum Rhodum, 1579]
- SCHWARZ 1939 = Friedrich Schwarz, *Verzeichnis der Danziger Ärzte. I. 16. Jahrhundert*, „Danziger familiengeschichtliche Beiträge”, IV, 1939, s. 27–36
- SIEK 2017 = Bartłomiej Siek, *Dysertacje lekarzy gdańskich w zbiorach Biblioteki Gdańskiej — perspektywy badawcze*, „Libri Gedanenses”, XXXIV, 2017, s. 91–101
- SIEK 2019 = Bartłomiej Siek, *Rozprawy uczniów Katedry Anatomii i Medycyny Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego*, w: *Historie gdańskich dzielnic*, t. II: *Stare Przedmieście*, red. Janusz Dragacz, Katarzyna Kurkowska, Gdańsk 2019, s. 188–197
- SIEK 2020 = Bartłomiej Siek, Piotr Paluchowski, *Obieg wiedzy naukowej w zakresie anatomii w XVII i XVIII wieku na przykładzie prac profesorów Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego*, w: *Wybrane problemy historii medycyny : kręgu epistemologii i praktyki*, red. Anita Magowska, Katarzyna Pękacka-Falkowska, Michał Owecki, Poznań 2020, s. 223–236
- SIENKOWSKI 1970 = Eugeniusz Sienkowski, *Dżuma w Gdańsku w roku 1709. Studium z dziejów epidemiologii*, Warszawa 1970 [nadbitka z „Archiwum Historii Medycyny”, XXXIII, 1970, 3/4, s. 309–401]
- SOKÓŁ 1960 = Stanisław Sokół, *Medycyna w Gdańsku w dobie Odrodzenia*, Wrocław 1960
- SOKÓŁ 1963 = Stanisław Sokół, Maria Pelczarowa, *Księgozbiór gdańskich lekarzy Krzysztofa i Henryka Heyllów*, Gdańsk 1963
- SOMMERFELT 1531 = *Ein seer trostelich unnd kurtz Regiment widder die schwinde unnd erschreckliche plage der Pestilentz*, durch den hochgelarten herr Johan So[m]merfelt der Ertzney Doctor begriffen, dem Erbarñ Radt unnd gantzer Gemeyn der Königlichen Stadt Dantzigt zu sonderm trost ynn den druck geben, [Dantzick, 1531]
- SZARSZEWSKI 2007 = Adam Szarszewski, *Proces medykalizacji szpitali gdańskich, aspekty socjalne, prawne i ekonomiczne (1755–1874)*, Gdańsk 2007
- SZARSZEWSKI 2013 = Adam Szarszewski, *Joachim Oelhaf (1570–1630)*, w: *Joachim Oelhaf i jego następcy*, red. Adam Szarszewski, Bartłomiej Siek, Gdańsk 2013, s. 33–41
- SZARSZEWSKI, PALUCHOWSKI 2018 = Adam Szarszewski, Piotr Paluchowski, *Memoriale Loimicum: gdański pamiętnik z czasów zarazy w 1709 roku autorstwa Johanna Christophä Gottwalda*, „Klio”, XLVI, 2018, 3, s. 139–156
- SZCZYPIOR 2021 = Janusz Szczypior, *Hutzing Enoch II*, w: *Gedanopedia*, https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=HUTZING_ENOCH_II (dostęp: 28 IX 2021)
- SZPILCZYŃSKI 1977 = Stanisław Szpilczyński, *Joachim Oelhaf w świetle epidemiologicznej rozprawy o nasienie zarazy (1620, 1624, 1626, 1638)*, w: *Pamiętnik XI Zjazdu Polskiego*

- Towarzystwa Historii Medycyny, 23–25 września 1976 r. Część I, Szczecin 1977, s. 29–38*
- Taxa 1652 = Taxa der Artzeneyen so wegen der vorstehenden Gefahr der Pestseuchen verordnet worden, [Dantzic, 1652]*
- TIMAEUS 1630 = *Consilium Oder Gründlicher unterricht Von der Itz schwebenden Pestilentz, Gestellet, durch Baldass. Timaeum der Artzney D. unnd der Stadt Colberg bestelten Medicum, Dantzic, durch Georg Rheten, [1630]*
- Uczniowie Hipokratesa 2017 = Uczniowie Hipokratesa nad Motławą, red. Adam Szarszewski, Maria Otto, Gdańsk 2017*
- Vitae medicorum 2015 = Vitae medicorum Gedanensium Ludwiga von Hammena i Valentina Schlieffa, wyd. Bartłomiej Siek, Adam Szarszewski, Gdańsk 2015*
- WAGNER 1564 = *Von der Pestilentz, Nützliche und gründliche Unterrichtunge wie man sich mit Gottes hülffe vor der vergiffung bewaren, unnd auch den Krancken, welche eingefallen, wider helffen sol, durch Doctorem Bartholomeum Wagnerum, Physicum zu Danzig, [Dantzic, durch Jacobum Rhodum, 1564]*
- WILLICHIUS 1564 = *Wie man sich vorhalten unnd bewaren sol in den Heusern, in welchen yemandes an der Pestilentz gestorben ist. Auff das es nicht leichtlich einreissen unnd weiter schaden thun möge. Item ein Radtschlag, vor die schwangere Weiber und die kleine Kinder, durch D. Jodocum Willichium. Izundt auff's new gedruckt, zu Dantzic durch Jacobum Rhodum, [1564]*
- Wybór tekstów 1983 = Wybór tekstów źródłowych do dziejów medycyny polskiej, oprac. Tadeusz Brzeziński [et al.], Kraków 1983*

The antiepidemic literature in 16th–17th century Gdańsk

The article presents Gdańsk anti-epidemic literature of the 16th and 17th centuries first of all from the point of view of formal changes. Based on bibliographic sources and library documentation (Gdańsk Library of the Polish Academy of Sciences), a list of 29 publications on the plague has been reconstructed. Academic papers, texts addressed to doctors and guide-like publications were distinguished. Based on the citation analysis, the ways of scientific communication were determined. The formal analysis made it possible to establish the relationship between the official literature (published on the recommendation of the city council) and the works of doctors working in the city. Possibilities related to this research area were also indicated (verification of previous conclusions, history of pharmacy and history of drug prices).